

ÖNEMLİ BİR TARİHİ KAYNAK OLARAK İSTAHİRİNİN MESÂLİK EL-MEMÂLİK İSİMLİ ESERİ

Revşen HUDAYBERGANOV*

Özet

Bu makalede, X. yüzyılda yaşayan ve İslâm coğrafyacılarının önde gelenlerinden biri olan el-İstahrî'nin hayatı, faaliyetleri ve *Mesâlik el-Memâlik* (Ülkeler ve Yollar) adlı eserinin o dönem İslâm dünyasının iktisadî ve coğrafi yapısı hakkında nasıl bilgiler içerdiği meselesi konu edilmiştir. Eserde genel olarak Horâsân ve Mâverâünnehir'deki coğrafi yerleşimin anlatıldığı, aynı zamanda siyasi duruma da değinildiği göze çarpmaktadır. Örneğin Halife Mu'tasım'ın Horâsân'daki nâibi Abdullah b. Tâhir ve Mâverâünnehir'deki nâibi Nûh b. Esed ile olan yazışmaları ile Mu'tasım'ın aslen Mâverâünnehir'deki Ustruşana bölgesine mensup olan hassa ordusu komutanı Haydar b. Kâvûs Afşin'in (öl. 840) faaliyetleri hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Coğrafyacıları, el-İstahrî, Orta Asya, Horâsân, Mâverâünnehir.

AL-ISTAKHRİ'S MASÂLİK AL-MAMÂLİK AS AN IMPORTANT HISTORICAL SOURCE

Abstract

In this article, a description of one of the Islamic geographers of the 10th century Istakhrî's life and his activities is given. In addition, the article discusses the life conditions and geographical location of the Islamic world in his work *Masâlik al-Mamâlik*. In this work, one finds information about the geographical location of Transoxania and Khurâsân and the political situation of the period. For example, information is given about the correspondence between Caliph Mu'tasim and his naib in Khurâsân Abdallah bin Tâhir and his naib in Transoxania Nûh bin Asad concerning the activities of Haydar bin Kavus Afshin (d. 840) a native of the Ustrushana region in Transoxania.

Keywords: Arab geographers, Istakhrî, Central Asia, Khurâsân, Transoxania.

---

* Araştırma Görevlisi, Özbekistan Bilimler Akademisi El-Biruni Şarkşinaslik Enstitüsü (Özbekistan), hravshan@rambler.ru

I. İstahrî'nin Hayatı

Miladî IX-XI. yüzyıllar İbn Hurdâdbih (öl. 300/912), İbn el-Fakîh (öl. 903?), İbn Rüsteh (öl. 913), Kudama b. Ca'fer (öl. 948), el-Mesûdî (öl. 956), el-Ceyhânî (X. yy.), el-Belhî (X. yy.), İbn Havkal (X. yy.) ve el-Mukaddesî (946–1000) gibi pek çok İslâm coğrafyacısının yetiştiği bir dönemdir. Bunlardan biri de X. yüzyılda yaşayan İstahrî'dir. Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Farişî el-İstahrî el-Ma'rûf bi'l-Kerhî olup hayatı ve faaliyetleri hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Hatta çağdaşı olan veya ondan sonra yaşayan diğer coğrafyacılarla tarihçilerin eserlerinde dahi hayatına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, *el-Fihrist* isimli eserin yazarı İbn Nedîm (öl. 377/988) ve *Keşfu'z-Zunûn* isimli eserin müellifi Kâtip Çelebi (öl. 1657) gibi meşhur bibliyografik eserlerin yazarlarının yanı sıra, İbn Havkal, el-Mukaddesî ve Yâkût el-Hamavî (öl. 1229) gibi önemli müelliflerin eserlerinde de İstahrî hakkında kesin bilgiler yer almaz.

İstahrî hakkındaki ilk bilgiler, onun adından ve künyesinden anlaşılmaktadır. Nitekim adı İbrahim, babasının adı Muhammed, çocuğunun adı ise İshak'tır. Kendisinin İran asıllı olduğu düşünülebilir. Soy bakımından İran'ın kadim şehirlerinden olan İstahrî'dir. Adının sonunda yer alan "Kerhî" ibaresi, zamanının çoğunu geçirdiği veya ömrünün son yıllarını yaşadığı yer olabilir. Zira "Kerh" ile ilgili olarak Yâkût el-Hamavî'nin eserine bakıldığında, birkaç yerin bu adla adlandırıldığı görülebilir; ancak mezkûr bölge İstahr ile bağlantılı değildir. Böyle bir yer adı *Mesâlik el-Memâlik*'te Bağdat'ın batısında bulunan bir yerleşim yeri olarak zikredilmektedir.¹ Yaşadığı dönem Abbasiler zamanına denk gelmektedir ve o tarihlerde hilafetin başkentinin Bağdat olduğu da bir gerçektir.

İstahrî'nin hayatı ve yolculuklarına dair ilk bilgileri Şemseddin Sâmî (1850-1905)'nin *Kâmûsü'l-a'lam* isimli eserinde bulmak mümkündür. Bu eserde yer alan bilgilere göre, "İstahrî ilk eğitimini İstahr şehrinde alır. Coğrafyaya ilgi duyar ve bu konuda bilgi edinmek için hicrî 303 (915-916) yılında İstahr şehrinde ayrılır. Hindistan'dan Magrib'in son hudutlarına ve Bahr-i Muhit sahiline kadar olan bütün İslam ülkelerini ve çevrelerini gezer".² Maalesef aynı müellif, İstahrî'nin ilk tahsili ve coğrafyaya olan ilgisine dair bilginin kaynağını nereden aldığını kaydetmez. *Materiali po istorii Turkmen i Turkmenii* (Türkmenistan ve Türkmen Tarihi İçin Materyaller) isimli kaynak çevirisi yayınında verilen bilgilere göre kendisi İran, Mâverâunnehir, Arabistan, Suriye ve Mısır'da bulunmuş; gitmediği ülkelerle ilgili bilgiyi de araştırma yoluyla edinmiştir.³ Sovyet bilim adamı A. T. Tagircanov ise "Bazı bilgilere göre Hindistan ve Kuzey Afrika'dan Atlantik Okyanusu sahillerine kadar gider" diyerek, İstahrî hakkında bilgi vermektedir.⁴

1 el-İstahrî, *Viae regnorum, discriptio ditionis moslemicae*, M. J. de Goeje, Bibliotheka Geographorum Arabicorum, I, Lugduni Batavorum, Brill 1967, s. 348+XII; BGA, s. 84.

2 Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lam*, II, İstanbul 1316 s. 991.

3 S. L. Bolin - A. A. Romaskeviç - A. Yu. Yakubovskiy, *Materiali po istorii turkmeni Turkmenii*, I, 7-15 vv. *Arabskiye i persidskiye istoçniki*, Moskova-Leningrad 1939, s. 26, 612.

4 A. T. Tagirdjanov, *Opisaniye tadjikskih i persidskih rukopisey vostoçnogo otdela biblioteki LGV*, I, İstoriye, biografiya, geografiya, Leningrad: İzd-vo Len. univ., 1962, s. 374.

Bahsedilen araştırmalardan İstahri'nin İran, Mâverâünnehir, Arabistan, Suriye ve Mısır'a gittiği anlaşılmaktadır. Fakat gittiği yerlerin belirlenmesi ve yolculukları hakkındaki bilgilerin tespit edilmesi gerekmektedir. Mesela, İrandan Mâverâünnehir'e ve oradan Arabistan'a hangi yoldan gittiğinin belirlenmesi, ciddi bir meseledir. Kanaatimize göre bu meseleye sadece *Mesâlik el-Memâlik*'teki bilgiler çözüm getirebilecektir.

II. Eserin Yazım Tarzı

İstahri, eserini genel bir tavsifle *Mesâlik el-Memâlik* üslûbunda yazmıştır. Eserde genel olarak kendisinin yaşadığı dönemdeki Müslüman ülkelerin coğrafi tanımını yapmakta ve onları yirmi kısma ayırmaktadır. Fakat yolculuğunun hangi ülkeden başlayıp nerede sona erdiği bilinmemektedir. Üstelik eserinin hiçbir yerinde herhangi bir tarihî olayı bütün ayrıntılarıyla kaydetmemektedir. Ancak bu konuda, eserdeki bazı tarihî bilgiler ve müellifin “gördüm”, “duydum”, “inandırıcı tarzda söylediğine göre”, “bulduğum vakitte”, “Bana belli oldu”, “nakletti”, “haber verdi” gibi ifadeleri, onun hangi ülkelerde ve ne zaman bulunduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır.

Mesela, “Arap diyarı” kısmında: “Mekke'de akarsu yok. Fakat birisinin ben Mekke'den ayrıldıktan sonra orada pınar suyunu akıtmayı yoluna koyduğu anlaşılıyordu. Bazı valiler bu işi yapmakla uğraşmışlardı. Nitekim Emir el-Müminin Muktedir zamanında bu iş gerçekleştirildi”⁵ şeklindeki ifadesinden, İstahri'nin 295/908 yılından önce Mekke'den ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Merv'deki üç camiyle ilgili bilgi verirken “Cuma namazını birinci camide kıldım”⁶ ifadesinden, onun Horâsân'da bulunduğu anlaşılır. Mâverâünnehir ile ilgili olarak “Semerkand şehrinin ‘Keş Kapısı’nda demir yapımı olan bir levhayı (panoyu) gördüm. Onda bir şeyler yazılıydı. Ahali onun Himyeri dilinde yazılmış olduğunu söyledi. Onlar, söz konusu malûmatı bu şehri Tubba kurduğu için yadigarlık sıfatında korurlar. Senâdan Semerkand'a bin fersah olarak Tubba döneminde yazılmıştır” diye bahseder ki, bu, onun Semerkand'da bulunduğuna delil sayılabilir. İstahri bu cümlelerin devamında “Ben Semerkand'da bulunduğum sıralarda orada bir kargaşa oldu ve bu kapı yandı. Dolayısıyla metin de kayboldu. Kapıyı Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Lukman b. Nasr b. Ahmed b. Esed, eskisi gibi demirden; fakat yazısız olarak yeniden yaptırdı”⁷ der. Buradan yola çıkarak İstahri'nin miladi 915 yıllarında Semerkand'da bulunduğunu söylemek mümkündür.

Müellif eserini yazarken sadece kendi tespitlerini sunmakla kalmaz. Ayrıca diğer edebiyatlardan da oldukça haberdar olduğunu ortaya koyar. Eserin mukaddime kısmında “haberlerden gelen bilgiler” ibaresi görülse de, başka bir yerde Horâsân'daki Merv tanımlamasında şehirle ilgili birçok tarihî olayı sıralayıp “diğer haberlerde ve yazılı metinlerde ortaya kondukları

5 BGA, I, s. 17.

6 a.g.e., s. 259.

7 a.g.e., s. 318.

için bunlardan hiçbirini yorumlamaya lüzum görmedik”⁸ demektedir. *Mesâlik el-Memâlik*’teki bu haberlerle ilgili kitapların adı kaydedilmediği için, eserin kaynaklarını belirleme işi bugüne dek çözülemeyen bir mesele olarak kalmıştır.

Daha önce de birkaç uzmanın *Mesâlik el-Memâlik*’in yazılmasında yararlanan kaynakları belirlemeye çalıştıkları bilinmektedir. Bu uzmanlardan biri olan M. J. de Goeje (1836-1909), konuyla alakalı olarak “Die Istakhri-Balkhi Frage” (İstahri-Belhi Meselesi) isimli bir makale yayımlamıştır.⁹ Ondan sonraki çalışma V. V. Barthold (1869-1930)’a aittir. Barthold, *Hudûd el-Âlem* neşrinin mukaddimesinde bu mesele üzerinde durmuştur ve İstahri’nin eserini, döneminin en önemli âlimlerinden olan ve çeşitli konularda altmıştan fazla eser yazan el-Belhî (235-308/850-920)’nin *el-Ekâlim* (İklimler) adlı coğrafi eserinin içeriği esasında yazdığını ileri sürmüştür.¹⁰ Bu eser şimdiye kadar bulunamamıştır. Mezkûr eserin içeriği hakkındaki farklı bilgileri diğer bir seyyah ve coğrafyacı olan el-Mukaddesî’nin *Ahsen et-Tekâsim fî Marifet el-Ekâlim* isimli eserindeki kayıtlarından edinmek mümkündür. Eserle ilgili olarak “*Ebû Zeyd el-Belhî kendi kitabında yeryüzünün şekillerini ve resmini, yirmi kısma ayırarak hazırlamış olduğu haritalar ile ifade etmeyi planlamıştı*” demektedir.¹¹ İstahri’nin *Mesâlik el-Memâlik* isimli eserinin içeriği de bu tanımlamaya uygun düşmektedir. Yani, yeryüzünün ve Müslüman ülkelerin yirmi kısma ayrılarak sunulması bu görüşü tamamıyla desteklemektedir. *Mesâlik el-Memâlik*’te kısımları tanımlaması, el-Mukaddesî’nin *Ahsen et-Tekâsim* hakkındaki “Her haritaya kısaca açıklama verir. O, mevcut şartların önemleri üzerinde durmaz. Önemli bilgileri sistemli ve tertipli olarak vermez. Esas şehirlerin pek çoğunu zikretmeden geçer”¹² bilgilerinden anlaşılmaktadır.

III. *Mesâlik el-Memâlik*’in Diğer Eserlerle Mukayesesi

İstahri’nin yararlandığı diğer eserler hakkında tasavvurda bulunabilmek için evvela eserdeki bilgilerin, İstahri’den önce yazılan kaynaklarla mukayese edilmesi gerekmektedir.

Ortaçağ İslâm dünyasında yazılan eserlerin hemen hemen hepsinde coğrafyaya ait bilgilerin bulunduğu hesaba katılırsa, coğrafya ile ilgili eserlerin sayısının oldukça fazla olduğu görülür. Ancak eserlerin çoğunda sözü edilen bölgenin tanımlaması bulunmaz. Bu yüzden, X. yüzyılın ilk yarısına kadar Arap dilindeki genel coğrafyayı içeren veya coğrafi bilgilerin yer aldığı birtakım tarihî eserler ile sınırlı kalınması uygundur. Böylece bu araştırma kapsamına sokulabilecek olan el-Ezrakî (öl. 244/858) ve el-Fakihî (öl. 272/885)’nin aynı adı taşıyan *Ahbârü’l-Mekke* isimli eserleri, el-Belazurî’nin (öl. 279/892) *Futûh el-Buldân*, el-Yakûbî (öl. 284/897)’nin *Kitâb el-Buldân* ve *Târîh* eserleri, İbn el-Fakihî’nin *Muhtasarü kitâb el-Buldân*’ı, İbn Hurdadbih (öl. 300/945)’in *Kitâb Mesâlik el-Memâlik*’i ve el-Hemedânî (öl. 334/945)’nin *Sifatu Ceziret el-Arab*’ı gibi eserlerin seçilmesi uygun görülmüştür.

8 a.g.e., s. 3.

9 M. J. de Goeje, “Die Istakhri-Balkhi Frage”, *ZDMG*, 1871, s. 42-58.

10 *Hudûd el-âlem, Rukopis Tumanskogo*, V. V. Bartold’un girişi ve indeksi ile, Leningrad 1930, s. 11-17.

11 el-Mukaddesî, *Discriptio Imperii Moslemici*, neşr. M. J. de Goeje, III, Lugduni-Batavorum 1967, s. 3.

12 a.g.e.

Evvela *Mesâlik el-Memâlik*'teki yer adları diğer eserlerde geçen bölgelerle karşılaştırılmış ve sonuçta "Arap diyarı" kısmındaki on adet yer adının diğer kaynaklarda bulunmadığı tespit edilmiştir. Diğer kısımlarda mesafe uzadıkça başka eserlerde adı zikredilmeyen yer adlarının sayısı da artmıştır. Meselâ Mâverâünnehir'de dört yüzden fazla, Horâsân'da iki yüzden fazla yer adının üçte birlik kısmının diğer eserlerde bulunduğu açıklığa kavuşturulmuştur.

İstahri'nin kaydettiği yer adlarının diğer eserlerdeki oranını şöyle tespit etmek mümkün olacaktır: İstahri, Mâverâünnehir dâhilindeki Soğd bölgesine dair: "Buhârâ ile onun batı tarafından Soğd bitişiktir. İlk olarak Kerminiye, Debusiye; daha sonra Rabincân, Kuşaniye, İştihan ve Semerkand gelir. Bunların hepsi Soğd'un kalbidir. Bazı âlimler Buhârâ, Keş ve Nesef'i Soğd'dan sayarlar. Ancak, biz onları ayrı saydık"¹³ der. Mevzu ile ilişkili olarak el-Yakûbi ve İbn Hurdâdbih gibi birçok yazarın, Keş ve Nesef'i Soğd'dan saydıklarına şahit oluruz. İbn el-Fakih ise "*Keş bu Soğd'dur*"¹⁴ demektedir. Başka bir yerde de el-Belazuri'den iktibasta bulunarak "*Soğd şehirleri Kerminiye, Debusiye, Semerkand, Usruşane, Şaş ve Nahşeb*"¹⁵ diyerek şehirlerin adlarını sayar.

Ayrıca İstahri'nin, Hârezm denizine Ceyhûn nehri, eş-Şaş nehri ve başka diğer nehirlerin suyu dökülse de yeraltı aracılığıyla bağlantılı olduğu, hakkındaki bilgisi¹⁶ üzerinde el-Câhiz'in (öl. 255/869) "Büyük nehirler yegâne kaynağa sahiptir" görüşü etkili olmuş olabilir. el-Câhiz, *Kitâb el-Heyvân* adlı eserinde, Nil ile Hint nehirlerinin tek kaynağı olduğu görüşünü ortaya atmış ve bunu her iki nehirde timsahların bulunması ile ispat etmeye çalışmıştır.¹⁷

Esere bakınca İstahri'nin devletin resmî evraklarından faydalanmış olabileceği akla gelir. Eserde bazı bölgelerin tanımlanmasında *divan* evrakları üzerinde durulduğu görülür. *Horâsân*'ın ele alındığı kısımda Tohâristân ve Belh ile ilgili olarak "Divanlarda da o ikisi ayrı olup Belh ve Tohâristân şeklinde geçer"¹⁸ denmektedir.

Eserdeki her kısmın sonunda kaydedilen muayyen iskân yerleri, onları bağlayan yollar ve aralarındaki mesafelere dair bilgiler üzerinde durulduğu zaman, İstahri'nin ilk olarak şehirler arasındaki mesafeleri kaydettiği görülmektedir. Daha sonra ise adı geçen şehirlerin yakınlarında bulunan mesafeleri belirtmektedir. İskân yerleri arasındaki mesafelerin bu şekilde kaydedildiğine başka eserlerde rastlanmaz. İbn Hurdâdbih'in eseri ise, esas olarak yolların tanıtılmasına özen gösterilmesi yönüyle, bu eserde sunulan iskân yerlerinden farklılıklar gösterir. Müellife bu konuda Samaniler Devleti'nde (819-1005) bulunan *Divân-ı Berid* gibi mahkemelerin resmî evrakları kaynak vazifesi görmüş olabilir. Aksi takdirde yukarıda görüldüğü gibi Mâverâünnehir ve Horâsân iklimlerinin tanımlanmasında kaydedilen yer adlarının sadece üçte birlik kısmının başka kaynaklarda görüldüğünü ispat etmek zordur.

13 BGA, I, s. 316.

14 İbn el-Fakih, *Muhtasaru Kitâbi'l-buldân*, Leiden, s. 327.

15 a.g.e.

16 BGA, I, s. 304.

17 İ. Yu. Kraçkovskiy, *Arabskaya geografiçeskaya literatura*, IV, Moskova-Leningrad: izd-vo AN SSSR, 1957, s. 125.

18 BGA, I, s. 254.

Coğrafi malûmâtlar konusu üzerinde durulurken *Mesâlik el-Memâlik*'teki tarihî bilgilere dair şunları söylemek mümkündür: Bunlara eserde çok kısa şekilde değinilmiştir. Bu sebeple bilgileri doğru anlamak için ek bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Ek bilgiyi sağlayacak olan kaynaklardan biri Mâverâünnehir kısmında sözü edilen Halife Mu'tasım (794-842), Abdullah b. Tâhir (öl. 844) ve Nûh b. Esed (öl. 842) arasında yapılan yazışmalardır. Özellikle İstahrî'nin "Bana belli olduğu gibi, Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'e kendi tehditlerini bildiren bir mektup yazar. O ise mektubu Nûh b. Esed'e yollar. O da 'Mâverâünnehir'de üç yüz bin köy var. Her köyden birer atlı ve birer piyade asker çıksa da köy ahalisi için bir şey olmaz' diye cevabî mektup gönderir"¹⁹ şeklinde bir bilgi verdiği bilinmektedir. Müellif bu bilgiyi, "Nasr b. Ahmed ile Şavgar Savaşı'nda birlikte olan adam, onların tahminen üç yüz bin kişiden müteşekkil olduklarını ve dört bininin ayrı olarak kaldıklarını haber verdi"²⁰ anlamını taşıyan ibareden sonra ifade eder. Sonuçta yazışmaların nedeni belirsizdir. Biz, söz konusu eser üzerinde sürdürdüğümüz araştırmalarımız sonucunda, eserdeki bilgilerin kaynaklarını bulmaya ve güvenilirlik derecesini belirlemeye çalışmaktayız. Bu araştırmalar sürecinde yukarıda bahsedilen bilgi ile karşılaşılmış ve bu bilgi incelenmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda da aşağıdaki durum ortaya çıkmıştır:

İlk sırada Mu'tasım - Abdullah - Nûh b. Esed arasındaki yazışmalar, diğer coğrafi ve tarihî kaynak eserlerden araştırmaya alınmıştır. Nitekim birkaç kaynak mezkûr şahıslar arasında yazışmalar olduğuna delâlet etmektedir. İstahrî'deki bu bilgi, pek çok yerde ondan yararlanan Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cem el-Buldân* isimli eserinde bulunmaktadır.²¹

Diğer bir seyyah ise, İstahrî ile bizzat buluşan ve yolculuğu sırasında topladığı bilgileri İstahrî'nin *Mesâlik el-Memâlik*'ini esas alarak yazan İbn Havkal'dır. Onun *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinin pek çok yerinde, yazışmalar hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre İstahrî'deki metnin birinci kısmının farklı olduğunu, ikinci kısmının ise hemen hemen değişmeden sunulduğunu görürüz. İbn Havkal şöyle yazar: "Haberlerde geldiğine göre, Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'den Horâsân ve Mâverâünnehir'den ne kadar asker toplayabileceğini sorar veya bunu mektupla bildirir. O ise mektubu Nûh b. Esed b. Sâmân'a gönderir. O, Horâsân ve Mâverâünnehir'de üç yüz bin köy vardır, her birinden birer atlı ve birer piyade çıksa bile köy ahalisi için büyük bir kayıp olmayacaktır."²²

Yine, diğer bir İslâm coğrafyacısı olan el-Ceyhanî'nin (X. yy.) *Eşkâl el-Âlem* isimli eserinin Farsça tercümesinde de mezkûr yazışmalar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu eserde: "Eser müellifi diyor ki, duyduğuma göre, Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'e kendi hademelerini toplaması için bir görev verdi. O, Mâverâünnehir'e, Nûh b. Esed'e gönderdi. İtirazda (mektubunda) Mâverâünnehir'de üç yüz bin köy vardır. Herhangi bir köy yoktur ki, ondan birer süvari ve bir yaya hademe çıkararak cem olmazsa" denilir.²³

19 BGA, I, s. 163.

20 a.g.e.

21 Yakut el-Hamevî, *Kitâbu Mu'cemi'l-buldân*, VII, Kahire 1906, s. 370.

22 BGA, II, s. 467-468.

23 Ceyhânî, *Eşkâlul-âlem*, terc. Ali b. Abdü's-Selâm Kâtib, mukaddime ve talikat Firûz Mansûrî, s. 179.

Tarihi eserlerde de yazışmaların olduğuna şahitlik eden bilgiler bulunmaktadır. et-Taberi (838-923)'nin *Târih er-rusul ve'l-mulûk*, İbn el-Esir'in (1160-1234) *el-Kâmil fi't-Târih* ve İbn Haldûn'un (1332-1406) *Târih* adlı eserlerinde bunun örneklerine rastlanabilir. Mezkûr eserlere göre Halife, Abdullah'a mektup yazar. O ise mektubu Nûh'a yollar. Halife Mu'tasım'ın has ordusu komutanı Haydar b. Kavus, Afşin (öl. 840)'in ölümü tespit edilince oğlu Hüseyin'e (251/865) yılında Ustruşane nâipliği geri verilmiştir. Hile yoluyla tutuklama kararı alınmıştır. Bu cümleden, İbn el-Esir'in *el-Kâmil fi't-Târih* isimli eserinin 225 hicri vakalarında "el-Mu'tasım'ın el-Afşin'e Gazabının Beyanı" isimli bölümünde "Mu'tasım Afşin'in gelmesini emreder. O da siyah elbiseyle gelir. Mu'tasım onun siyah elbisesini soyarak hapsedilmesini emreder. Onu kaleye hapsederler. Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'e Hüseyin b. Afşin'e hile kullanmasını emreden bir yazı gönderir. Hüseyin bu zamana kadar Abdullah'a Mâverâünnehir emiri Nûh b. Esed'den, onun kendi toprakları ve nahiyelerindeki soygunculukları konusunda pek çok defa şikâyetle bulunmuştur. Abdullah b. Nûh'a Mu'tasım'ın Hüseyin olayı hakkında yazdığını belirtir, kendi yakınlarını toplayarak hazır bulunmalarını emreder ve "Ne zaman Hüseyin valilik yazısı ile yanına gelirse onu tutukla, bu işten gönlün rahat olduktan sonra bana gönder" diye buyurur. Sonra Abdullah Nûh'u görevinden alıkoyduğunu ve onun nahiyesine vali tayin ettiğini yazar. Ayrıca ona, Nûh'un vilayetdeki valiliğinden alıkonulduğu doğrultusunda da bir mektup gönderir. İbn Afşin kendisini nahie valisi olarak görmeye başlar ve az sayıdaki askeriyile Nûh'un karşısına gelir. Nûh ise onu tutuklar. Böylece, Afşin'i Abdullah b. Tâhir'e yollar, o da onu Mu'tasım'a gönderir.²⁴

Burada esas olarak metinde sözü edilen tehdidi incelemeye çalıştık ve bunun için Abdullah'ın faaliyetlerini kaynaklar aracılığıyla incelemeyi uygun gördük. Netice itibarıyla, aşağıdaki gibi sadece üç durumda Abdullah b. Tâhir'in görevde bulunduğu sırada hilâfet makamı ile anlaşmazlığının ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Birincisi, el-İtli'di'nin (öl. 1689 yılından sonra) *İ'lam en-Nas bima vaka' lil-Berâmike* isimli eserinde verilmiştir. el-İtli'di'ye göre Halife Memûn (786-833), Abdullah b. Tâhir'e kızmıştır -nedeni söylenmez- ve kendi yakınlarına danışarak onu cezalandırmayı uygun görmüştür. Toplantıya katılanlardan biri bu konuda Abdullah'a haber göndermiştir. O ise bu durumu öğrenince tedbir kollayarak, halifenin affına erişir.²⁵ Bu olay halife Memûn ile olup bittiyse de, Mu'tasım ile ilişkili olan benzer bir duruma birkaç tarihi kaynakta, özellikle de et-Taberi'nin *Târih er-rusul ve'l-mulûk* isimli eserinde rastlanır. Örneğin, et-Taberi hicri 224 yılı vakaları beyânında "Afşin, Mu'tasım'ın bazı vakitlerde Tâhiriler hanedanının Horâsân'dan dışlanacağı hakkındaki konuşmalarını duyardı"²⁶ der. et-Taberi'deki bu bilgi, komutan Afşin'in Horâsân nâibliğini ele geçirmeyi planlayan fitnesiyle ilişkilidir. Son örnek ise Gerdizi'nin (öl. 1050 den sonra) *Zeyn el-Ahbâr* isimli eserindedir. Müellif, eserinin Horâsân emirleri hakkında haberler kısmında, Halife Memûn zamanında Abdullah b. Tâhir ile Mu'tasım arasında olup biten bir olaydan bahseder. Memûn her ikisinin arasını düzeltmişse de, Mu'tasım halife olunca Abdullah'a Horâsân nâipliğini tasdik eden fermanı ve zehirli bir havluyu, bir cariyeye vasıtasıyla gönderir. Gerdizi, mezkûr bilgiyi

24 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, s. 207. www.shamela.ws.

25 el-İtli'di, *İ'lam en-nâs bima vaka' lil-Berâmike*, s. 721. www.shamela.ws.

26 et-Taberi, *Târih er-rusul ve'l-mulûk*, s. 225. www.shamela.ws.

tekrar ederek, Abdullah'ın halifeden ihtiyat çareleri gördüğünü ve kendisinin bundan sonraki davranışlarını düzelterek onun kalbindeki soğukluğu giderdiğini kaydeder.²⁷

Abdullah b. Tâhir'in ise zamanla Halife Memûn'un, ondan sonra Halife Mu'tasım'ın yakınlık duyulabilecek güvenilir kişilerinden olduğuna, İstahrî'nin yukarıda sözü edilen bilgileri ve ondan dolaysız olarak yararlanan Yâkût el-Hamavî'nin *Mu'cem el-Buldân* isimli eserinden başka IX. yüzyıldan sonra yazılan ve yararlanmaya müsait olan kaynakların hepsi delâlet etmektedir.

Bilindiği gibi Hârûn er-Reşid (786-809) Horâsân nâibliğine 821 yılında oldukça zengin ve yerli mülk sahiplerinden Tâhir b. Hüseyin (776-822)'i tayin etti. Tâhirîler hanedanının mevki, özellikle halifelik tahtı için kardeşler Emin ve Memûn'un kendi aralarında sürdürdüğü mücadelede Tâhir b. Hüseyin'in Memûn'un tarafında yer alması nedeniyle yükseldi. Tâhir b. Hüseyin vefat edince, yerine Talha b. Tâhir, ondan sonra da Abdullah b. Tâhir, Horâsân nâibi tayin edildi. Mâverâünnehir'de ise Samanîler'den Nûh, Ahmed (öl. 855), Yahyâ ve İlyâs (öl. 857), 806-810 yıllarında Râfi b. Leys isyanının bastırılmasındaki katkılarından dolayı Memûn'un güvenini kazanmışlar ve 818 yılında Horâsân nâibliğine bağlı olan Mâverâünnehir'deki birkaç bölgenin yönetimine tayin edilmişlerdir. Esed b. Sâmânîhudat oğullarının nâibliği döneminde Abdullah b. Tâhir ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Aralarında anlaşmazlık olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmaz. İstahrî tarafından sunulan metin aracılığıyla da Sâmânîler'in Abdullah'ın güvenilir müttefiki oldukları öğrenilmektedir.

Abdullah b. Tâhir'in Horâsân'da nâiblik yaptığı dönem, Tâhirî hâkimiyetinin en parlak dönemi olmuştur. Sonuçta, birçok araştırmada tarihî kaynaklardaki bazı bilgilere dayanıp onu, babası gibi bağımsız devlet kurmaya çalışan bir kişi olarak görme temayülü ortaya çıkmıştır. Bu cümleden, *Özbekistan SSCB Tarihi* isimli monografik eserin "Tâhirîler ve Sâmânîler Devleti'nin Oluşumu" bölümünde, Mâverâünnehir iklimindeki ayırım vilayetlerin yıllık vergisinin büyük bir yekûn tuttuğu İbn Hurdâdbih'in *Kitâbu Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eserine dayanılarak vurgulanmıştır. Geniş çaptaki verginin Mâverâünnehir'in iktisadî durumuna, siyasî önemine ve askerî kudretine uygun düştüğü belirtilir. Bu görüşü müellifler şu bilgilerle güçlendirmeye çalışmışlardır: "Bir vakit Mu'tasım, -İstahrî ve İbn Havkal'ın naklettiğine göre- Abdullah b. Tâhir'e tehdit dolu bir mektup yazmış ve onu bağımsız siyaset takip ettiği için uyarmıştır. Abdullah, bu mektubu Semerkand nâibine göndermiştir. Nûh b. Esed ona cevabî bir mektup yazmıştır. Söz konusu mektupta "Mâverâünnehir'de üç yüz bin köy vardır ve her bir köyden atlı ve piyade asker verilebilir" demiştir. Bununla Abdullah b. Tâhir 'Mu'tasım'dan asla korkmasın' şeklindeki görüş vurgulanmıştır; zira Mâverâünnehir'in sadece kendisi altı yüz bin atlı ve piyade asker verme imkânına sahip olmuştur".²⁸ Bu tür görüşler son yıllarda yayınlanan Özbekistan tarihine ait ders kitaplarında da bulunmaktadır.²⁹

27 Ebû Sa'îd Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr, Ukraşeniye izvestiy. Razdel ob isterii Horasana*, Rusça terc. A. K. Arends, giriş ve önsöz L. M. Yepifanova, Taşkent: Fen, 1991, s. 54.

28 *Uzbekistan SSR tarihi*, I. kitab, Taşkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyesi neşriyeti, 1956, s. 211-212.

29 A. Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi IV asrdan XVI asr boshlarigacha*, 7-sinf uchun darslik, Toshkent, Sharq, 2009; A. Sagdullayev - B. Aminov - U. Mavlonov - N. Norkulov, *Uzbekistan tarihi davlat ve jamiyat tarakkiyeti*, Taşkent: Akademiye, 2000.

Halife Mu'tasım ve Abdullah b. Tâhir arasında anlaşmazlık olduğuna dair bilgilerin XX. yüzyıl araştırmalarında yer alması konusu incelendiğinde, en makbul görüşün V. V. Barthold tarafından öne sürüldüğü ortaya çıkmaktadır. Zira Barthold, meşhur Moğol İstilâsı Zamanında Türkistan isimli monografisinde Gerdizi'nin bilgilerine dayanarak bu sonuca varmıştır. Yani, Barthold "Talha'nın varisi Ebu'l-Abbâs Abdullah 830 yılında Horâsân'a gelince sanki bağımsız yöneticiye dönüştü. Halife Mu'tasım onu sevmese de, sadece gizli katiller gönderebilirdi. Açıkta açığa bir çare bulmaya cesaret edemezdi" demektedir.³⁰

Kaynaklarda yer alan Halife Mu'tasım-Abdullah b. Tâhir-Nûh b. Esed arasındaki yazışmalarda bazı mânâ farklılıkları bulunsa da, aralarındaki benzerlik ve umûmîlik hemen göze çarpar. Yani, birinci şahıs ikinci şahsa mektup yazar, o ise mektubu üçüncü şahsa yollar. Bunlar hariç, İstahri'ye göre halife tehdit eder, yani تهديده أَرْض der. تهديد fiilinin *Arapça-Rusça Sözlük*'te "korkutmak" anlamıyla birlikte "korku altında bulunmak"³¹, *en-Naim Lügati*'nde ise "tehdit, tehlike altında bulunmak"³² gibi anlamları bulunmaktadır. Bu ise kaynaklardaki yazışmaların anlamını genelleştirmek için çaba gösterilmesine temel oluşturur.

Eğer İstahri'deki bilgiler dikkatle incelenerek yorumlanırsa, şöyle bir durum ortaya çıkacaktır: Mu'tasım, kendisinin herhangi bir şeyden kuşku duyduğunu Abdullah b. Tâhir'e bildirir. O ise mektubu Nûh b. Esed'e, bu meseleye dair fikrini öğrenmek amacıyla yollar. Nûh b. Esed böyle bir kuşkuya asla yer olmadığını vurgulamak amacıyla "sadece üç yüz bin köye sahip Mâverâünnehir'in kendisi birer süvari ve birer piyade asker, genelde altı yüz binlik ordu verebilir" cevabını verir.

Mezkûr yazışmayla ilgili bilgiyi İbn Havkal daha net olarak ortaya koymaktadır. Yani halife kendisini kuşkulandıran tehlikenin önünü almak için lazım olan askeri toplamak amacıyla Horâsân nâibliğinin Mâverâünnehir vilâyeti ile imkânları hakkında bilgi edinmek istemiştir. Burada ise en önemli nokta belirsiz kalmaktadır ki, bu, halifeyi kuşkulandıranın ne olduğudur.

Onlarda Nûh b. Esed'in Abdullah'a cevabî bir mektup yazdığına dair hiçbir ima yoksa da, bunun cevabını et-Taberî, İbn el-Esir ve İbn Haldûn'dan almaya çalışacağız.

Abbâsî Devleti'nde büyük bir mevkiye sahip olan, halifenin güvenilir adamlarından birinin, yani hassa ordusu komutanı Afşin'in ihaneti ilginç bir hadisedir. Halife Afşin ve taraftarlarından, özellikle de Afşin'in oğlu Hüseyin'den kuşkulandır. Afşin'in tutuklanması haberi oğluna ulaşmadan önce Hüseyin'i hile ile ele geçirmeyi ve tehlikeyi ortadan kaldırmayı planlar. Kısacası, İstahri'deki bilgilerin kabul edildiği gibi "tehdit etti" anlamında kullanılması, şimdilik başka bir kaynak tarafından tasdik edilmediği için, şüpheli kalmaktadır. Hatta eserin Ortaçağ'da yapılan Farsça tercümesinde de Mu'tasım'ın Abdullah b. Tâhir'e mektup yazdığından söz edilmekte, ancak burada da tehdit hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³³

Mezkûr bilginin "tehdit etmek" anlamına dayanılarak, çağdaş araştırmalardaki Horâsân

30 V. V. Bartold, *Turkestan v epohu mongolskogo naşestviye*, Moskova: izd-vo vos. lit-rı, 1963, I, s. 266.

31 H. K. Baranov, *Arabsko-russkiy slovar*, Moskova: Gos. izd-vo inostr. i hats. Slovarye, 1958, s. 1078.

32 en-Naim, *Arabça-Uzbekça Lugat*, Taşkent: Abdulla Kodiriy, 2003, s. 872.

33 el-İstahri, *Mesâlik ve Memâlik, Tercume-yi Fârisî-yi Mesâlik el-Memâlik*, ed. İrec Afşâr, Tahran 1340, s. 225.

nâibi Abdullah b. Tâhir'in halifelikten bağımsız olmaya çalıştığını tasdik etme eğiliminin henüz ispatlanmadığını vurgulamalıyız. Sonuçta, araştırmalardaki Abdullah b. Tâhir'i halifelikten müstakil bir siyaset yürütmeye çalışan şahıs olarak açıklamanın, yeniden araştırılması gerektiğini söyleyebiliriz.

İstahrî'nin "bana belli olduğu gibi Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'e kendi korkusunu bildiren bir mektup yazar. O ise mektubu Nûh b. Esed'a yollar. 'O, Mâverâünnehir'de üç yüz bin köy var, her bir köyden birer atlı ve birer piyade asker çıksa, yine de köy ahalisine bir şey olmaz' diye cevabî mektup gönderir" anlamında sunduğu bilgide, tarihî olay gizlenmiştir. Bu bilginin yanlış yorumu ise, yukarıda incelediğimiz gibi pek çok karışıklığa sebep olmuştur.

Sonuç

Yukarıdaki örnekler İstahrî'nin *Mesâlik el-Memâlik* isimli eserinin X. yüzyıl tarihini ve tarihî coğrafyasını aydınlatmadaki önemini ortaya koymaktadır. Bu önem, eserdeki bilgilerin orijinalliğinden ve diğer kaynaklarda bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden de eser daha XIX. yüzyıldan itibaren Avrupalı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bugün elimizde, söz konusu eserin Müller'in *Suver el-Ekâlim* isimli eseri (1839)³⁴, M. J. de Goeje (1871) ile Muhammed Câbir el-Hindî tarafından yayınlanan tenkidli metni (1961)³⁵ ve Ortaçağdaki Farsça tercümesinin tenkidli metninin (1961) neşri mevcuttur.

Böylece bugün İstahrî'nin *Mesâlik el-Memâlik* adlı eserinin çağdaş araştırmalara konu olmasının üzerinden iki asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, müellifin hayatı ve eserlerin kaynak değerine dair hâlâ açıkta kalan meseleler olduğuna, yukarıda görülen örnekler aracılığıyla şahit olunmaktadır. Yine, *Mesâlik el-Memâlik* tarzında yazılan Belhî, İstahrî ve İbn Havkal'ın eserleri arasındaki çelişkiler meselesi de, aradan geçen yaklaşık bir asırlık zamana rağmen hâlâ çözülememiştir.

34 *Liber Climatorum, Scheicho Abu-Ishako el-Faresi vulgo el-Isstachri*, ed. J.H. Moeller, Gosae, in libraria Beckereana, 1839, www.books.google.com

35 el-İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, neşr. Muhammed Câbir Abdu'l-Hindî, Kahire 1961.

BİBLİYOGRAFYA

- Baranov, H. K., *Arabsko-russkiy slovar*, Moskova: Gos. izd-vo inostr. i hats. Slovarye 1958.
- Barthold, V. V., *Turkestan v epohu mongolskogo nashestviye*, I, Moskova: izd-vo vos. lit-rı, 1963.
- Bolin S. L. - A. A. Romaskeviç - A. Yu. Yakubovskiy, *Materiali po istorii turkmeni Turkmenii*, I, 7-15 vv. *Arabskiye i persidskiye istoçniki*, Moskova-Leningrad 1939.
- Ceyhâni, *Eşkâlu'l-âlem*, terc. Ali b. Abdü's-Selâm Kâtib, mukaddime ve talikat Firûz Mansûri.
- de Goeje, M. J., "Die Istakhri-Balkhi Frage", *ZDMG*, 1871, s. 42-58.
- el-Hamevi Yakut, *Kitâbu Mu'cemi'l-buldân*, VII, Kahire 1906.
- el-İtlidî, *İ'lâm en-nâs bima vaka' lil-Berâmike*, www.shamela.ws.
- el-İstahri, *Viae regnorum, discriptio ditionis moslemicae*, M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, I, Lugduni Batavorum, Brill 1967.
- el-İstahri, *Mesâlik ve Memâlik, Tercume-yi Fârisi-yi Mesâlik el-Memâlik*, ed. İrec Afşâr, Tahran 1340.
- el-İstahri, *Mesâlik ve Memâlik*, neşr. Muhammed Câbir Abdü'l-Hindî, Kahire 1961.
- el-Mukaddesî, *Discriptio Imperii Moslemici*, neşr. M. J. de Goeje, III, Lugduni-Batavorum 1967.
- en-Naim, *Arabça-Uzbekça Lugat*, Taşkent: Abdulla Kodiriy 2003.
- et-Taberî, *Târîh er-rusul ve'l-mulûk*, www.shamela.ws.
- Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr, Ukraşeniye izvestiy. Razdel ob isterii Horasana*, Rusça terc. A. K. Arends, giriş ve önsöz L. M. Yepifanova, Taşkent: Fen, 1991.
- Hudûd el-âlem, Rukopis Tumanskogo*, V. V. Bartold'un girişi ve indeksi ile, Leningrad 1930.
- İbn el-Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi'l-buldân*, Leiden.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, www.shamela.ws.
- Kraçkovskiy İ. Yu., *Arabskaya geografiçeskaya literatura*, IV, Moskova-Leningrad: izd-vo AN SSSR 1957.
- Liber Climatum, Scheicho Abu-Ishako el-Faresi vulgo el-Issthachri*, ed. J.H. Moeller, Gosae, in *libraria Beckereana* 1839, www.books.google.com
- Muhammadjonov, A., *O'zbekiston Tarixi IV asrdan XVI asr boshlarigacha*, 7-sinf uchun darslik, Toshkent, Sharq 2009.
- Sagdullayev, A. - Aminov, B. - Mavlonov, U. - Norkulov, N., *Uzbekistan tarihi davlat va jamiyat tarakkiyeti*, Taşkent: Akademiye, 2000.
- Sâmî Şemseddîn, *Kâmûsu'l-a'lam*, II, İstanbul 1316.
- Tagirdjanov, A. T., *Opisaniye tadjikskih i persidskih rukopisey vostoçnogo otdela biblioteki LGV*, I, İstoriye, biografiya, geografiya, Leningrad: İzd-vo Len. univ., 1962.
- Uzbekistan SSR Tarihi*, I. kitab, Taşkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyesi neşriyeti, 1956.

